

Φασισμός και Ακροδεξιά: ταξικές στρατηγικές, συμπληρωματικές και αυτόνομες

γράφει ο ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ*

Ο φασισμός χτες και η Ακροδεξιά σήμερα αποτελούν διακριτές στρατηγικές στο στρατηγικό πεδίο του καπιταλιστικού κράτους: δευτερεύουσες και αυτόνομες έναντι των στρατηγικών των κυρίαρχων αστικών κομμάτων, συγκλίνουσες όμως και συμπληρωματικές ως προς αυτά. Πλευρές αυτής της μεταβαλλόμενης σχέσης, της αυτονομίας και της συμπληρωματικότητας, θα δείξουμε στο κείμενο που ακολουθεί. Στο πρώτο μέρος θα δούμε πώς συγκροτείται στη μεταπολεμική Ευρώπη το φιλελεύθερο αντιολοκληρωτικό/ αναθεωρητικό επιχείρημα, και με ποιες πολιτικές διεργασίες «συντονίζεται» αυτό, γεφυρώνοντας αποστάσεις μεταξύ αστικού κόσμου και Ακροδεξιάς. Στο δεύτερο μέρος θα επιστρέψουμε στη μαρξιστική συζήτηση για τον κλασικό φασισμό και τον ναζισμό (1919-1945), αναζητώντας εκεί πτυχές πιθανόν επίκαιρες σήμερα. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος θα αναδείξουμε όψεις της σύγχρονης μαρξιστικής συζήτησης για την Ακροδεξιά και τη σημασία τους για τη θεωρία και την αντιφασιστική πολιτική.

Εισαγωγή

Αναγγέλθηκε, όμως η ραγδαία άνοδος της Ακροδεξιάς τελικά δεν υπήρξε: το κόμμα του Βίλντερς στην Ολλανδία συρρικνώθηκε, το δανέζικο «Λαϊκό Κόμμα» και το ουγγρικό νεοφασιστικό Jobbik καταποντίστηκαν στην πέμπτη θέση, η ακροδεξιά νεοφιλελεύθερη «Εναλλακτική» στη Γερμανία και το «Κόμμα των Φινλανδών» έμειναν στην τέταρτη, οι Αυστριακοί «Ελεύθεροι» σημείωσαν πτώση και τερμάτισαν τρίτοι. Και στα δικά μας, όμως, η παραδοχή της Χρυσής Αυγής («κάσαμε τη μάχη»), σε συνδυασμό με τον εσωτερικό δικασμό ενόψει της απόφασης στη δίκη, είναι από τα λίγα ευχάριστα του εκλογικού αποτελέσματος στην Ελλάδα.

Την ισχύ της αντίρροπης τάσης, ωστόσο, δεν μπορεί να την αρνηθεί κανείς. Όχι μόνο γιατί, έτσι κι αλλιώς, ο κίνδυνος που εκπροσωπεί η Ακροδεξιά –κόμματα και νεοναζιστική «σκηνή»– δεν εξαντλείται στις κάλπες. Ούτε μόνο γιατί αφθονούν, από τον Μεσοπόλεμο ως τις μέρες μας, τα παραδείγματα εκλογικής εκτίναξης ακροδεξιών κομμάτων – από την αφάνεια ή έπειτα από πρόσκαιρες πτώσεις. Το σημαντικότερο είναι η σημερινή «σταθεροποίηση» των κομμάτων αυτών –και όπου υπήρξε, η άνοδός τους–, σε συνδυασμό με τη δεξιά μετατόπιση των κρατικών κομμάτων: οι ακροδεξιές πρωτιές, λοιπόν, στις τρεις από τις τέσσερις πιο αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες της Ευρώπης (Γαλλία, Ιταλία, Βρετανία) και την Πολωνία· η δεύτερη θέση του βελγικού Vlaams Belang· η ταχύτατη διασπορά του Vox, από την Ανδαλουσία σε ολόκληρη την Ισπανία· και μαζί, η δυναμική μιας όλο και δεξιότερης παραδοσιακής Δεξιάς, στις πιο διαφορετικές χώρες (Γερμανία, Ελλάδα, Ουγγαρία). Ο συνδυασμός αυτός βεβαιώνει μια ολική δεξιά μετατόπιση: στις χώρες όπου κυριαρχεί ο πλέον διεθνοποιημένος καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής (κι εδώ προστίθενται οι ΗΠΑ), η πολιτική σύγκρουση εμφανίζεται ως διεκδίκηση του «δικαιώματος»

στην εθνική οικονομική κυριαρχία. Μετά το «νοσταλγικό», το «αντι-φορολογικό» και το «αντιμεταναστευτικό», το σημερινό «εθnico-κυριαρχικό» είναι ίσως το νέο ακροδεξιό «κύμα».

Ισχύουν, λοιπόν, και τα δύο: Αφενός, η διαχείριση της κρίσης δεν ανέδειξε την Ακροδεξιά σε πρώτη επιλογή του καπιταλιστικού κόσμου: η παραδοσιακή Δεξιά κρίνεται ακόμα «επαρκής». Δεν βρισκόμαστε στο «σημείο μη επιστροφής» μιας διαδικασίας εκφασισμού, οι φασίστες δεν μπορούν να φτιάξουν μαζικά κόμματα-πολιτοφυλακές, η Ευρώπη δεν είναι (ακόμα) «Βαϊμάρη» και η παραδοσιακή Δεξιά δεν καταρρέει προς όφελος της Ακροδεξιάς – με τη Γαλλία, την Ιταλία και τη Βρετανία, ωστόσο, να δείχνουν τέτοιες δυνατότητες.

Αφετέρου, όμως, κρατώντας ή διεκδικώντας με αξιώσεις κυβερνητικές θέσεις, κερδίζοντας σε πολλές χώρες διψήφια ποσοστά, και βγαίνοντας αλλού από το περιθώριο, η Ακροδεξιά «υποχρεώνει» σήμερα τα κόμματα του κράτους σε ακόμα πιο αυταρχικές προσαρμογές. Ως συνθήως, το μήνυμα της κάλπης ακούγεται τόσο πιο δυνατά, όσο δεξιότερα προέρχεται. Εξίσου αναμενόμενα, αντί οι προσαρμογές αυτές να φρενάρουν την Ακροδεξιά, την ενισχύουν ως τάση μέσα στο κράτος και την κοινωνία, σε ολόκληρη την Ευρώπη, απομειώνοντας την πολιτική σύγκρουση σε διένεξη μεταξύ (ακραία) συντηρητικών και φιλελεύθερων.

Συνδυαζόμενες με τη διεθνή δυναμική Τραμπ-Μπολσονάρο, τη στήριξη (ευρωνατοϊκή στην Ανατολή, ρωσική στη Δύση) σε ακροδεξιά κόμματα, και βέβαια την υποχώρηση κάθε εκδοχής Αριστεράς, οι εξελίξεις αυτές βεβαιώνουν αποτυχίες ολόκληρου του πολιτικού φάσματος. Αλλά γιατί η Ακροδεξιά αφήνει τόσο πίσω την Αριστερά μέσα στην κρίση – παρά το απεχθές ιστορικό φορτίο της, τη γραφικότητα των εκπροσώπων της, τις εύλογες καταγγελίες των αντιπάλων της; «Επιθύμησαν οι μάζες τον φασισμό»; Κι αν, αντίθετα, η Ακροδεξιά είναι επιλογή των «ελίτ», όχι δηλαδή των «μαζών», πώς εξηγούνται

ο φιλολαϊκός λόγος και οι δεσμοί των κομμάτων της με μεγάλα τμήματα των πληθειακών τάξεων (ενδεικτικά: Afonso & Rennwald, 2017);

Η θέση που θα συζητηθεί εδώ είναι ότι η Ακροδεξιά αποτελεί αυτόνομη και διακριτή ταξική στρατηγική, κατά κανόνα δευτερεύουσα, πάντοτε όμως συγκλίνουσα, στο στρατηγικό πεδίο του κράτους. Αυτή η συμπληρωματικότητα, η δυνατότητα δηλαδή της Ακροδεξιάς να πολιτεύεται ως καθεστωτικός «αντάρτης», της επιτρέπει «σημεία επαφής» και δυνατότητες να αξιολογεί αυτή προνομιακά τις κρίσεις των κομμάτων του κράτους, και δη των συντηρητικών. Η συμπληρωματικότητά της ως προς τα αστικά κόμματα, και η ομογενοποίηση αυτών των τελευταίων σε ακροδεξιές θέσεις, αναδεικνύουν την Ακροδεξιά σε κρίσιμη συνιστώσα του «κόμματος της τάξης», το οποίο ενοποιείται μέσα στο κράτος: ενοποιείται, αφενός περιτέλλοντας προληπτικά τα όρια της επαναστατικής στρατηγικής και, αφετέρου, αποσυναρμολογώντας, στο όνομα της οικονομικής ελευθερίας, «προοδευτικούς» συνασπισμούς εξουσίας, βασισμένους και στα πιο μετριοπαθή αιτήματα χαλάρωσης της λιτότητας. Το κρίσιμο, εδώ, είναι η διπλή σημασία της ομογενοποίησης των αστικών κρατικών κομμάτων: αφενός, και σε ό,τι αφορά τον κόσμο της ιδιοκτησίας, η ενοποίηση και η ρευστοποίηση των ορίων ανάμεσα στα κόμματα του κράτους και την Ακροδεξιά, αφετέρου, και σε ό,τι αφορά τον κόσμο της εργασίας, ο κατακερματισμός και η αποστασιοποίηση από την πολιτική ως αποτέλεσμα της σύγκλισης των διαχειριστικών πολιτικών δυνάμεων.

Επιχειρώντας να δούμε τις τάσεις αυτές στη μακρά διάρκεια, στο πρώτο μέρος θα παρακολουθήσουμε πώς διαμορφώνεται μεταπολεμικά το στρατηγικό πεδίο του κράτους σε ιδεολογικό επίπεδο: πώς συγκροτείται το νέο φιλελεύθερο αντιολοκληρωτικό/αναθεωρητικό αντικομμουνιστικό επιχείρημα (Τραβέρσο, 2018) και πώς αυτό χρησιμοποιείται στρατηγικά ως «γέφυρα» μεταξύ φιλελεύθερου-συντηρητικού χώρου

και Ακροδεξιάς. Στο δεύτερο μέρος θα ανατρέξουμε στη μαρξιστική συζήτηση για την ερμηνεία και την αντιμετώπιση του φασισμού στον εικοστό αιώνα, αναζητώντας όψεις της συζήτησης αυτής επίκαιρες μέχρι σήμερα. Στο τρίτο και τελευταίο μέρος του άρθρου, θα δούμε μερικές από τις πιο πρόσφατες μαρξιστικές συμβολές στη συζήτηση για τη θεωρία και την αντιφασιστική πολιτική της Αριστεράς.

1. Το αναθεωρητικό επιχείρημα ως «γέφυρα» φιλελευθερισμού και Ακροδεξιάς

Στο ιστορικό αφήγημα *Ημερήσια διάταξη*, ο Γάλλος συγγραφέας Ερίκ Βυϊγιάρ στήνει το σκηνικό μιας σημαντικής συνάντησης: στις 20 Φλεβάρη του 1933, 24 Γερμανοί βιομήχανοι έχουν έρθει στο μέγαρο του προέδρου του Ράιχσταγκ για να ακούσουν, και εντέλει να στηρίξουν οικονομικά, τον Χίτλερ: «[Ο]ι εικοσιτέσσερις αυτοί δεν λέγονται ούτε Σνίτσελερ, ούτε Βιτσλέμπεν, ούτε Σμιτ, ούτε Φινκ, ούτε Ρόστεργκ, ούτε Χόιμπερ, όπως θέλει να μας κάνει να πιστεύουμε το ληξιαρχείο. Λέγονται Basf, Bayer, Agfa, Opel, IG Farben, Siemens, Allianz, Telefunken» (Vuillard, 2018: 25).

Η λογοτεχνική υπόμνηση του γνωστού επεισοδίου, ακόμα περισσότερο όμως οι επιστημονικές συμβολές που ανέδειξαν συνέχειες ναζισμού-γερμανικής Δεξιάς¹, καθώς και τη μαζική μετατόπιση μεσαίων στρωμάτων στην κάληπη των ναζί μεταξύ 1928 και 1932 (ένα 80%, που αποτελεί αψευδή μάρτυρα του «εξτρεμισμού του Κέντρου») (Lipset 1960: 148), δείχνουν γιατί, στον περίφημο ανταγωνισμό των δύο «άκρων», επικράτησε τελικά το δεξιό. Κι όμως, οι προσπάθειες να ερμηνευτούν ο φασισμός και ο ναζισμός ως «επαναστάσεις», ως

1. Ενδεικτικά: Larry Jones, *The German Right in the Weimar Republic*, New York-Oxford, Berghahn, 2004.

υποθέσεις όχι της Δεξιάς και του κεφαλαίου, αλλά της εργατικής τάξης (ή *κυρίως των μαζών*), ως παραλλαγές του σοσιαλισμού ή ως «λαϊκισμοί», που συναντιούνται, υποτίθεται, με την Αριστερά, δεν έλειψαν σε καμιά φάση του εικοστού αιώνα. Αντίθετα, υποστηρίχθηκαν συστηματικά από διανοούμενους πρώτης γραμμής, κέρδισαν χώρο και χρόνο στην ανερχόμενη μεταπολεμική πολιτιστική βιομηχανία, υιοθετήθηκαν από πολιτικά κόμματα και δεξαμενές σκέψεις.

Αντανακλώντας την αμφιθυμία του αστικού κόσμου απέναντι στο φασισμό ήδη από τον Μεσοπόλεμο, οι ερμηνείες αυτές παραμένουν ανθεκτικές μέχρι σήμερα: είτε ξεκινούν από ακαδημαϊκούς είτε από τον πολιτικό στίβο, χάρη σε εκδοτικούς και ηλεκτρονικούς μιντιακούς διαύλους «εκλαϊκούνται», υιοθετούνται και επιβάλλονται επί δεκαετίες σε προσωπικά και συλλογικά λεξιλόγια.

Φρίντριχ Χάγκεκ

Ενώ η ταύτιση κομμουνισμού και ναζισμού είναι υπόθεση του Μεσοπολέμου, είναι κατά τη διάρκεια, και λίγο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, που θα γίνεται συστηματικά, όχι με επιχείρημα τον πολιτικό αυταρχισμό και τα στρατόπεδα, αλλά με επιχείρημα τον (κοινό, υποτίθεται) περιορισμό της «ελευθερίας» της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Στον *Δρόμο προς τη δουλεία*, βιβλίο που εκδίδεται μέσα στον πόλεμο και πουλά πάνω από 2 εκατ. αντίτυπα από το 1944, ο ιδρυτής του νεοφιλελεύθερου θινκ-τανκ Μον-Πελεράν και μέντορας της Μάργκαρετ Θάτσερ, ο Αυστριακός οικονομολόγος Φρίντριχ Χάγκεκ, προειδοποιεί ότι η άνοδος των σοσιαλιστικών ιδεών οδηγεί τη Βρετανία στο ναζισμό. «[Θα] ήταν λάθος να πιστέψουμε», γράφει, «ότι ο ολοκληρωτισμός προκλήθηκε από το ειδικά γερμανικό και όχι το σοσιαλιστικό στοιχείο. Το κοινό στοιχείο Γερμανίας, Ιταλίας και Ρωσίας είναι η επικράτηση των σοσιαλιστικών ιδεών, κι όχι ο πρωσισμός – ο εθνικοσοσιαλισμός αναδύθηκε από τις μάζες, όχι από τις τά-

ξεις τις διαποτισμένες από την πρωσική παράδοση» (Χάγκεκ, 2013/1944: 57).

Οι υπερουνέχειες ανάμεσα στον πρωσικό κρατικό μηχανισμό και αυτόν της Βαϊμάρης· η ωμή βία των ναζι απέναντι στα σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά κόμματα της εποχής (με την ανοχή και τη συνδρομή του γερμανικού κράτους πριν το 1933)· η σύμπραξη του βιομηχανικού κεφαλαίου και των μεσαίων στρωμάτων με τον Χίτλερ· η φυγή προς τα μπρος του γερμανικού καπιταλισμού μετά τη ναζιστική επικράτηση: τίποτα από όλα αυτά δεν μετριάξει τη θέση του Χάγκεκ ότι η μήτρα του ναζισμού είναι ο σοσιαλισμός. Για τον ίδιο, το πρόβλημα με τον σοσιαλισμό δεν είναι τόσο τα ιδεώδη της κοινωνικής δικαιοσύνης ή της ισότητας, όσο η μέθοδος για την επίτευξή τους: η κατάρνηση της ελεύθερης επιχείρησης και της ιδιωτικής κυριότητας των μέσων παραγωγής, και η δημιουργία ενός συστήματος «σχεδιασμένης οικονομίας», όπου, τον επιχειρηματία που επιζητά το κέρδος, αντικαθιστά μια κεντρική αρχή σχεδιασμού («κολεκτιβισμός»).

Για να αποφευχθεί η σοσιαλιστική «δουλεία», ο Χάγκεκ ζητά να δούμε με ευελιξία τα όρια δημοκρατίας και δικτατορίας. «Η δημοκρατία είναι κατ' ουσίαν ένα μέσο, ένα χρήσιμο εργαλείο για τη διασφάλιση της εσωτερικής ειρήνης και της ατομικής ελευθερίας [...] υπήρξε συχνά πολύ μεγαλύτερη πολιτισμική και πνευματική ελευθερία σε αυταρχικά καθεστώτα [...] μια δημοκρατική κυβέρνηση μπορεί να είναι εξίσου καταπιεστική όσο και η χειρότερη δικτατορία» (Χάγκεκ, 2013/1944: 138-9).

Ερνστ Νόλτε

Τέσσερις δεκαετίες μετά, κι ενώ η γερμανική κοινωνία αναμετρείται ακόμα με την ενοχή για την «Τελική Λύση», ένα επιχείρημα παρόμοιο με του Χάγκεκ υποστηρίζεται και στη Γερμανία. Στη «*Διαμάχη των Ιστορικών*» (1986-1989), ο Ερνστ Νόλτε γράφει ότι η νίκη επί του φασισμού ήταν «ο ιδρυτικός μύθος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας». Ο ίδιος προτείνει να δούμε την

Αγγλική και την Αμερικανική Επανάσταση ως επαναστάσεις του ατομικισμού και της οικονομικής ελευθερίας: από αυτή τη σκοπιά, εξηγεί, η Ρωσική Επανάσταση ήταν μια ολοκληρωτική κολεκτιβιστική αντεπανάσταση: ό,τι παίχτηκε με τον Μουσολίνι ήταν αν η Ιταλία θα έπαιρνε κι αυτή τον ρωσικό δρόμο του κολεκτιβισμού – ή, αντίθετα, το δρόμο της οικονομικής ελευθερίας (Nolte, 1993).

Αντίστοιχα, τα ναζιστικά στρατόπεδα ήταν για το Νόλτε απάντηση στην «ασιατική βαρβαρότητα στη Ρωσία»: η άνοδος του Λένιν είχε προηγηθεί τόσο του Μουσολίνι όσο και του Χίτλερ (Νόλτε, 2015 [1987]). Στη Γερμανία, όπου ο ναζισμός δεν έχει ηττηθεί από κίνημα στο εσωτερικό αλλά από ξένους στρατούς, όπου το Κομμουνιστικό Κόμμα είναι εκτός νόμου από το 1956 και το ναζιστικό NPD μπαίνει στα τοπικά κοινοβούλια το 1966-7, ενώ ο πολιτικός μηχανισμός των στρατοπέδων συγκέντρωσης Χάινριχ Λύμπκε γίνεται πρόεδρος της ΟΔΓ μεταξύ 1959-1969, εκτιμήσεις σαν αυτές έχουν προφανώς σημαντικό ειδικό βάρος.

Φρανσουά Φυρέ

Συνομιλητής του Νόλτε στη Γαλλία (Furet & Nolte, 2001 [1988]) είναι ο πολυβραβευμένος ιστορικός Φρανσουά Φυρέ, πρώην μέλος του ΚΚΓ, συνεργάτης αργότερα του Μισέλ Ροκάρ (της δεξιάς πτέρυγας των Γάλλων Σοσιαλιστών), μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας και πρόεδρος του Ιδρύματος Ζαιν-Σιμόν. Ο Φυρέ, που όπως ο Χάγκεμ εμπνέεται από το έργο του Γάλλου στοχαστή και διπλωμάτη Αλεξίς ντε Τοκβίλ (1805-1859), απευθύνεται σε ένα ευρύτατο κοινό μέσα από την τακτική συνεργασία του με την επιθεώρηση *Le Nouvel Observateur*. Στο *Παρελθόν μιας αυταπάτης*, εκτιμά ότι ο αντιφασισμός έχει γίνει η κάλυψη για τη νομιμοποίηση του κομμουνισμού στη Δύση. Ο ίδιος προτείνει να σκεφτούμε την επαναστατική ιδέα με βάση το πάθος που την υποβαστάζει, με βάση δηλαδή το μίσος για τον αστό: το μίσος

αυτό κάνει, για τον Φυρέ, συμπληρωματικούς τον φασισμό και τον ναζισμό: και ο φασισμός, εξάλλου, ξεκίνησε στην αρχή ως ελπίδα (Furet, 1995).

Με τον Φυρέ και τους «Νέους Φιλοσόφους», η γαλλική κριτική του ολοκληρωτισμού, σε αντίθεση με τη γερμανική, αφήνει έξω από το στόχαστρό της τον φασισμό. Η έμφαση δίνεται αποκλειστικά στο γαλλικό ΚΚ – ιδίως μετά το 1970, όταν αυτό αποκτά κυβερνητική προοπτική (Christofferson, 2009). Ήδη δε από τις αρχές του '60 αναπτύσσεται η επιχειρηματολογία του θεωρούμενου πατέρα της άρνησης της γενοκτονίας των Εβραίων, του επιζήσαντα του στρατοπέδου του Μπούχενβαλντ Πολ Ρασινιέ, για να ακολουθήσει ο αρνητιστής Ρομπέρ Φωρισόν (Βιντάλ-Νακέ: 2018· Milza, 2004: 266-321). Λίγο αργότερα, στο κλίμα ανασυγκρότησης του κράτους μετά τον γαλλικό Μάη, δημιουργείται στο Παρίσι ο κύκλος του φιλοσόφου Ραιμόν Αρόν, που συστεγάζει συντηρητικούς και ακροδεξιούς με κοινή βάση τον αντικομμουνισμό (Châton, 2016: 17-38).

Ρέντζο ντε Φελίτσε

Για πολλά χρόνια μετά τον πόλεμο, ο αντιφασισμός είναι στην Ιταλία πυλώνας των αστικών δημοκρατικών θεσμών και η ιστοριογραφία του φασισμού συνδέεται άρρηκτα με την ηθική του καταδίκη. Από τις δεκαετίες '60 και '70, ο ιστορικός Ρέντζο ντε Φελίτσε, πρώην μέλος του κομμουνιστικού κόμματος και επιδραστικός βιογράφος του Μουσολίνι, επιχειρεί να αμφισβητήσει αυτή την ισορροπία, με τη σκέψη ότι η αντιφασιστική ιστοριογραφία στην Ιταλία παραείναι στρατευμένη και ηθικιστική.

Όπως ο Νόλτε στη Γερμανία και ο Ντέιβιντ Ίρβινγκ στη Βρετανία (με το *Hitler's War*, του 1977, να αμφισβητεί πως ο Χίτλερ γνώριζε για την Τελική Λύση), ο ντε Φελίτσε προσπαθεί να δει τον φασισμό «ενσυναισθητικά», με τα μάτια των φασιστών. Με αυτή την οπτική, επιμένει στον «εκσυγχρονιστικό» χαρακτήρα της δικτατορίας και στη συναίνεση που απολάμβανε ο Ντούτσε, ιδίως στην πολιτική

για την Αιθιοπία: «Μας αρέσει ή όχι», καταλήγει, «ο Μουσολίνι αποδέχτηκε το σχέδιο του Χίτλερ με πατριωτικό κίνητρο: αυτή ήταν μια πραγματική «θυσία» στο βωμό της υπεράσπισης της πατρίδας» (De Felice 1995: 114· Traverso, 2015).

Η κίνηση αυτή της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας προς τον συντηρητικό ιστορικό αναθεωρητισμό προηγείται, ωστόσο συναντιέται, με τις προσπάθειες του νεοφασιστικού Ιταλικού Κοινωνικού Κινήματος (MSI) να ενσωματωθεί στο αστικό δημοκρατικό παιχνίδι: καρπός αυτών των προσπαθειών είναι η μετεξέλιξη του κόμματος σε «Εθνική Συμμαχία», φαινόμενο που ο Πιέρο Ιγκνάτσι αναλύει πρώτος ως «μεταφασισμό» (Ignazi, 1996). Λίγα χρόνια αργότερα, η Εθνική Συμμαχία βρίσκεται να συγκυβερνά με τον Μπερλουσκόνι.

Ο ντε Φελίτσε εξαιρεί, και με μια έννοια συνδέει, τρεις ιστορικούς που ασχολήθηκαν με τον φασισμό και τον ερμήνευσαν κυρίως με βάση την κουλτούρα (Τζορτζ Μος), τις αναπαραστάσεις (Εμίλιο Τζεντίλε) και την ιδεολογία του (Ζέεβ Στέρνχελ) (Τραβέρσο, 2016: 113-153). Στην *Εθνικοποίηση των μαζών*, ο Μος εντοπίζει στη Γαλλική Επανάσταση και τον γιακωβινισμό ένα στυλ πολιτικής που ιεροποιεί τους κοσμικούς θεσμούς και την πίστη στο έθνος: ένα παρόμοιο κοσμικό θρησκευτικό στυλ, λέει, είχαν υιοθετήσει και τα σοσιαλιστικά κόμματα (σύμβολα, διαδηλώσεις, συνθήματα) – κι ήταν αυτό, σύμφωνα με τον Μος, που αντέγραψε ο φασισμός, παρά τις διαφορές αξιών μεταξύ των δύο. Όπως η Ρωσική Επανάσταση, έτσι και ο φασισμός εγγραφόταν στην εποχή της σύγχρονης μαζικής πολιτικής που εγκαινίασε η Γαλλική Επανάσταση (Mosse, 1989: 7). Σε παρόμοιο μήκος κύματος, ο Τζεντίλε αναλύει τον φασισμό ως πολιτική θρησκεία (Τζεντίλε, 2011).

Μένοντας στο στυλ, ο Μος υποτιμά την ιδεολογική διάσταση του φασισμού, και κυρίως τον αντιδιαφωτισμό, που τονίζει αντίθετα ο Ισραηλινός ιστορικός Ζέεβ Στέρνχελ (Sternhell, 2009). Για τον Στέρνχελ, οι ρίζες του φασισμού πρέπει

να αναζητηθούν στην ιδεολογία: στον κοινωνικό δαρβινισμό, τον αντιφιλελευθερισμό, τον αντισημιτισμό και τον αντιδημοκρατικό ελιτισμό. Κι ακόμα πιο συγκεκριμένα, στο διανοητικό κλίμα της υπόθεσης Ντρέιφους, σε διανοητές όπως ο Μορίς Μπαρές και ο Ζορζ Σορέλ και σε ένα διανοητικό μείγμα δεξιού εθνικισμού και αναθεωρητικού/μη μαρξιστικού σοσιαλισμού. Με όλη την οξυδέρκειά του, ωστόσο, ο Στέρνχελ μένει σε μια ιστορία ιδεών: βλέπει τις ρίζες, όχι όμως τις κοινωνικές συγκρούσεις μέσα στις οποίες ισχυροποιήθηκε και επικράτησε ο φασισμός. Ακριβώς για αυτό, υποτιμά την αντικομμουνιστική ιδεολογία – τη συνδυετική ύλη των φασιστών με τις αστικές ελίτ.

Στον αντίποδα, από μαρξιστική σκοπιά, είναι ο Πουλαντζάς που προειδοποιεί να μη θεωρείται η φασιστική ιδεολογία ενιαίο σύστημα ή επανάληψη ενός ταυτώσιμου λόγου: οι ιδεολογίες και οι λόγοι (discours), θα πει, παρουσιάζονται με σημαντικές διαφοροποιήσεις, ανάλογα με τους διάφορους φασιστικούς πολιτικούς και ιδεολογικούς μηχανισμούς, μέσα από τους οποίους οι ίδιοι λόγοι παίρνουν μορφή – αλλά και ανάλογα τις τάξεις, τα τμήματα τάξεων και τις κοινωνικές κατηγορίες προς τις οποίες οι φασιστικοί λόγοι απευθύνονται (Πουλαντζάς, 1984: 159-173).

2. Ο μαρξισμός, ως θεωρία και ως κίνημα, απέναντι στο φασισμό και το ναζισμό

Η κώ των αναλύσεων που παρακολουθήσαμε επανέρχεται σήμερα στα σχήματα περί «δύο άκρων» ή/και «δύο λαϊκισμών». Σε τι διαφοροποιείται όμως ο μαρξισμός απέναντι στις μη μαρξιστικές ερμηνείες του φασισμού και του ναζισμού; Στο δεύτερο μέρος θα δούμε πώς ξεκινά η μαρξιστική θεωρία, ποιοι και από ποιες θέσεις πρωταγωνιστούν στις συγκρούσεις μεταξύ των μαρξιστών, και ποιες πολιτικές στρατηγικές συνδέονται με την εκάστοτε θεωρητική επιλογή.

Ένας από τους πιο επιδραστικούς ίσως σύγχρονους μαρξιστές, ο Ιταλός ιστορικός Έντζο Τραβέρσο, σημειώνει την «ανικανότητα του μαρξισμού [...] πρώτον να δει κι έπειτα να κατανοήσει την εβραϊκή γενοκτονία». «Η μαρξιστική βουλγκάτα», λέει, «παρουσίαζε τα στρατόπεδα εξόντωσης ως μια εκδήλωση μεταξύ άλλων, χωρίς καμία ποιοτική διάκριση, του «μονοπωλιακού καπιταλισμού» και της «μπερριαλιστικής παρακμής». Ιδίως μπροστά στον αντισημιτισμό, τον ιδεολογικό πυρήνα του ναζισμού –και παρά τους στενούς δεσμούς των Εβραίων της διασποράς με τον προπολεμικό κομμουνισμό, εξαιτίας των οποίων οι ναζί έκαναν λόγο για «εβραιομπολσεβικισμό»–, ο μαρξισμός «προσβλήθηκε από μια πραγματική τυφλότητα μπροστά στην ανάδυσή του, από τις πρώτες του εκδηλώσεις στην Ευρώπη προς το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα μέχρι τη φρίκη του Άουσβιτς».

Το Άουσβιτς είχε θέσει το ζήτημα: Η διάκριση και μόνο, ανάμεσα σε στρατόπεδα συγκέντρωσης/εργασίας και στρατόπεδα εξόντωσης, ζητούσε μια εξήγηση για την ανορθολογική, με οικονομικά κριτήρια, εξάλειψη Εβραίων και Τσιγγάνων. Ότι δεν εξηγούνταν αποκλειστικά οικονομικά, απαιτούσε από τον μαρξισμό να αναγνωρίσει ότι

«η ρατσιστική κοσμοθεωρία δεν ήταν μια άποψη ανάμεσα σε άλλες, αλλά ένα γνήσιο «σταθερό σημείο του συστήματος». Να λάβει, εντέλει, «υπόψη τις μη ταξικές μορφές καταπίεσης: εθνική, φυλετική, θρησκευτική, έμφυλη» (Τραβέρσο, 2017 [1999]: 14, 34, 71-2, 98).

Αν όμως αυτά έχουν να κάνουν με τον μαρξισμό μετά το Άουσβιτς, πώς στέκονται οι μαρξιστές στα κρίσιμα χρόνια μεταξύ 1919 και 1933, πριν δηλαδή από την επικράτηση του ναζισμού και την εποποιία της Αντίστασης, όπου καταξιώνεται ο διεθνής κομμουνισμός;

Πριν από την άνοδο του Χίτλερ:

Κλάρα Τσέτκιν vs

Αμαντέο Μπορντίγκα

Ένα χρόνο αφότου ο Μουσολίνι έχει επιβληθεί στην Ιταλία, η Κλάρα Τσέτκιν, συνοδοιπόρος της Λούξεμπουργκ ως τη δολοφονία της και ηγετικό στέλεχος του ΚΚ Γερμανίας, γράφει στην Εκτελεστική Επιτροπή της Κομμουνιστικής Διεθνούς πως, «ακόμα κι ανάμεσα στην επαναστατική πρωτοπορία, τους κομμουνιστές», έχουν υπάρξει «εξαιρετικά αόριστες ιδέες» πάνω στο ζήτημα του φασισμού. Δεν έχει άδικο.

Οι φασίστες ξεκινούν τον Μάρτιο του 1919 στο Μιλάνο με 118 άτομα: μόνο μεταξύ Ιανουαρίου και Ιουνίου του 1921,

καταστρέφουν 17 τυπογραφικές εγκαταστάσεις, 59 Σπίτια του Λαού, 119 Εργατικά Κέντρα, 107 Συνεταιρισμούς, 83 Σωματεία εργατών γης και 141 γραφεία του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος. Την ίδια χρονιά ιδρύουν 834 τοπικές Ενώσεις (fasci) με 249.000 μέλη σε όλη την Ιταλία, χώρια τους στρατολογημένους –εργάτες και χωρικούς– στα «Εθνικά Συνδικάτα» (Behan, 2012). Κι όμως, στην Ιταλία, ο Αμαντέο Μπορντιγκά βλέπει την κατάκτηση της εξουσίας από τους φασίστες «απλή αλλαγή προσώπων ή ομάδων στην κυβερνητική κορυφή στα πλαίσια του προηγούμενου αστικού καθεστώτος». Ο ίδιος αρνείται κατηγορηματικά τη συνεργασία των κομμουνιστών με άλλα κόμματα και αντιφασιστικές οργανώσεις (Ακαδημία Επιστημών ΕΣΣΔ, χ.χ.έ.: 169): φασισμός και σοσιαλδημοκρατία συγκλίνουν (Bordiga, 1919).

Όταν τον Ιούνιο του 1921 συγκροτούνται τα αντιφασιστικά αποσπάσματα Arditi del Popolo (ADP), που αυτοπροσδιορίζονται ως αναρχικοί, αντιμετωπίζουν την καχυποψία και την εχθρότητα των ηγεσιών της ιταλικής Αριστεράς, μολονότι στις γραμμές των Arditi συμμετέχουν κομμουνιστές και σοσιαλιστές. Επίσημα, τα μέλη των ADP θεωρούνται «ύποπτα» και «ανισόρροπα»: το ιταλικό ΚΚ οργανώνει δικά του στρατιωτικά τμήματα με το σύνθημα «Μόνοι μας καλύτερα». Με απόφαση μάλιστα της Κεντρικής Επιτροπής, τον Αύγουστο του 1921 (κι ενώ στη Βουλή οι Σοσιαλιστές έχουν υπογράψει το Σύμφωνο Ειρήνης με τον Μουσολίνι...), το ιταλικό ΚΚ υπό τον Μπορντιγκά κατηγορεί τους ADP ότι σκοπεύουν να παραμορφώσουν την προλεταριακή αντίδραση στα έκτροπα του φασισμού.

Αν για την ιταλική υπεραριστερά ο φασισμός δεν είναι παρά διαφορετικό αστικό πολιτικό προσωπικό, για τη σοσιαλδημοκρατία είναι απλά βία. Η Τσέκιν κρατά αποστάσεις και από τις δύο απόψεις: «Υπήρχε και ήταν πλατιά διαδεδομένη η άποψη ότι ο φασισμός δεν ήταν παρά βίαιη αστική τρομοκρατία [...] Ιστορικά εξεταζόμενος αντικειμενικά,

έρχεται ο φασισμός πολύ περισσότερο ως μια τιμωρία για το προλεταριάτο εξαιτίας της αποτυχίας του να συνεχίσει την επανάσταση που ξεκίνησε στη Ρωσία. Και οι φορείς του φασισμού δεν είναι μια μικρή προνομιούχα κάστα· αλλά ευρέα κοινωνικά στρώματα, μεγάλες μάζες που φτάνουν ακόμη και στο προλεταριάτο» (Τσέκιν 2012 [1923]).

Η ίδια διακρίνει δύο ειδικές συνθήκες για την άνοδο του φασισμού. Η μια είναι «η διάλυση της καπιταλιστικής οικονομίας και του αστικού κράτους», την οποία έχει επιταχύνει ο πόλεμος. Η άλλη είναι «η αργή πορεία της παγκόσμιας επανάστασης, εξαιτίας της προδοσίας των ρεφορμιστών ηγετών του εργατικού κινήματος». Αυτή η δυναμική –η αποσύνθεση, από τη μια, των ιδιοκτητιών τάξεων και των εξουσιαστικών μηχανισμών τους, η καθήλωση, από την άλλη, των εργατικών κομμάτων– θυμίζει τη γνωστή γκραμισιανή διατύπωση για την τερατώδη μεσοβασιλεία ανάμεσα στην εποχή που πεθαίνει κι αυτή που δεν έχει ακόμα γεννηθεί.

Πριν από την άνοδο του Χίτλερ: Αντόνιο Γκράμσι

Στα *Τετράδια της Φυλακής* (1929-1935), ωστόσο, ο Γκράμσι προτείνει μια πιο «παραγωγική» διάσταση του φασισμού. Αρχίζει από μια θεωρητική θέση: η αστική τάξη μπορεί να συγκροτηθεί και να ενοποιηθεί ως τάξη μόνο μέσα στο κράτος και διαμέσου του κράτους. Με τη συνδρομή του φασισμού, λοιπόν, ο ιταλικός καπιταλισμός ενοποιείται και «εκσυγχρονίζεται» –ανασυγκροτείται– μέσα από μια διαδικασία επανάστασης-παλινόρθωσης της εξουσίας του που είχε απειληθεί στα χρόνια της επαναστατικής «Κόκκινης Διετίας» (1919-20). Με αυτή την οπτική, η αντίδραση των κυρίαρχων τάξεων στον σποραδικό και αποσπασματικό εξεγερτισμό των λαϊκών μαζών είναι η βίαιη συνύπαρξη δύο διαφορετικών καταπιεστικών και τιμωρητικών μηχανισμών: του φασισμού και, μαζί, του αστικού κράτους. Η σύγκλιση φασισμού και αστικού κράτους,

η ενοποίηση του τρομαγμένου κόσμου της ιδιοκτησίας, «καθοδηγούσε» τη μετάβαση προς μια νέα μορφή κράτους (Gramsci, 1977b: 1749 κ.ε· Gramsci, 1977a: 921).

Στο κείμενο για το τρίτο συνέδριο του ιταλικού ΚΚ, που λόγω της δικτατορίας του Μουσολίνι διεξάγεται στη Λυών (1926), ο Γκράμσι γράφει πως η κοινωνική βάση του φασισμού βρίσκεται «στη μικροαστική τάξη των πόλεων και σε μια νέα αστική τάξη της υπαίθρου, που δημιουργήθηκε από το μετασχηματισμό της αγροτικής ιδιοκτησίας». Ο φασισμός οφείλει την οργάνωσή του στους «στρατιωτικούς σχηματισμούς, στους οποίους αναβιώνει η πολεμική παράδοση και που αξιοποιούνται σε αντάρτικες ενέργειες εναντίον των εργατών». Λόγω δε της στρατηγικής του, «να θρυμματίσει και να αποδιοργανώσει την εργατική τάξη με σκοπό να την ακινητοποιήσει», ο ίδιος «ευνοήθηκε στη γέννησή του, την οργάνωσή και την ανάπτυξή του από όλες τις παλιές κυβερνώσες ομάδες ανεξαιρέτως – αλλά κυρίως από τους γαιοκτήμονες, που ένιωθαν πιο απειλούμενοι από την πίεση του πληθυσμού της υπαίθρου». Μια απλή ανάλυση του ιδεολογικού λόγου του φασισμού δεν αρκεί.

Στο οικονομικό επίπεδο, λοιπόν, ο φασισμός δεν είναι κίνημα των μικροαστών, αλλά «όργανο της βιομηχανικής και αγροτικής ολιγαρχίας», γεγονός που «προκαλεί δυσαρέσκεια στη μικροαστική τάξη, η οποία πίστευε ότι με την άφιξη του φασισμού η ώρα της εξουσίας της είχε φτάσει». Με την οικονομική του πολιτική, εκτός από τη φτωχοποίηση του Νότου, ο φασισμός επιτρέπει σε μια χούφτα χρηματιστών να διαθέτουν «ατελείωτα ποσά καταθέσεων που ανήκουν στη μεσαία και μικροαστική τάξη», απαγορεύοντας στις τελευταίες να διαχειρίζονται τον πλούτο τους όπως νομίζουν οι ίδιες. Ασκώντας, τέλος, μια πολιτική σταθεροποίησης του εμπορικού ισοζυγίου, ενίσχυσης της λίρας, επιβολής μέτρων εθνικού προστατευτισμού και αποπληρωμής των πολεμικών χρεών, η φασιστική κυβέρνηση ευθυ-

γραμμίζεται με τις πιο άγριες επιθυμίες των κορυφών της κοινωνικής πυραμίδας, επιβάλλει μια οργανική ενότητα του ετερογενούς μπλοκ εξουσίας πέρα από τους εύθραυστους συμβιβασμούς του παρελθόντος (στο εξής, ένα Κέντρο θα διευθύνει ταυτόχρονα το κράτος, την κυβέρνηση και το κόμμα), και ακολουθεί, ιδεολογικά και πολιτικά, την τάση βιομηχανών και μεγαλογαιοκτημόνων προς τον ιμπεριαλισμό και τον πόλεμο.

Ο Γκράμσι θεωρεί ανεδαφική την άποψη περί «εκδημοκρατισμού» και «φιλελευθεροποίησης» του φασιστικού καθεστώτος – την αποφυγή δηλαδή μιας μετωπικής σύγκρουσης με αυτό. Ελλείψει μιας τέτοιας σύγκρουσης, που θα οδηγούσε αναπόφευκτα σε εμφύλιο πόλεμο, πιθανότερο για τον ίδιο είναι το ενδεχόμενο κάποια «αριστερή κυβέρνηση» να αναλάβει μια διαφορετική εκδοχή του ίδιου προγράμματος (Γκράμσι, 2011 [1926]: 26-35).

Βλέποντας τον φασισμό στο πλαίσιο ενός τέτοιου καταμερισμού έργου, ο Γκράμσι δεν υιοθετεί ωστόσο ούτε έναν σοσιαλδημοκρατικό ειρηνισμό, ούτε και τις απομονωτικές θέσεις του Μπροντίνγκα: «Οι κομμουνιστές αντιτίθενται στο κίνημα των Arditi del Popolo; Ακριβώς το αντίθετο», λέει. «Οι κομμουνιστές επιθυμούν τον εξοπλισμό του προλεταριάτου, τη δημιουργία μιας ένοπλης προλεταριακής δύναμης που θα είναι σε θέση να νικήσει την αστική τάξη» (Behan, 2012: 95).

Πριν από την άνοδο του Χίτλερ: η Κομμουνιστική Διεθνής από το Ενιαίο Μέτωπο στον σοσιαλφασισμό

Σε διεθνές επίπεδο, η κομμουνιστική πολιτική ενάντια στο φασισμό συνδέεται, ήδη από το 3ο συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς (22 Ιουνίου - 12 Ιουλίου 1921), με την τακτική του Ενιαίου Μετώπου. Με την ήττα της ιταλικής «Κόκκινης Διετίας» (1920) και της γερμανικής εξέγερσης του 1921, η Διεθνής εκτιμά ότι η επαναστατική πάλη επιβραδύνεται: στη

φάση της υποχώρησης, κύριο καθήκον για τους κομμουνιστές είναι η ανάπτυξη ενωτικών αμυντικών αγώνων. Δεν συμφωνούν όλοι.

Στις αρχές της χρονιάς, η Κεντρική Επιτροπή του Ενωμένου Κομμουνιστικού Κόμματος της Γερμανίας απευθύνει στη Διεθνή το «Ανοιχτό Γράμμα» (8.1.1921), καλώντας σε κοινή πάλη για την αύξηση των ημερομισθίων και των συντάξεων, τη δήμευση κενών οικημάτων, τη βελτίωση των συνθηκών κατοικίας, τον εργατικό έλεγχο της παραγωγής και διανομής τροφίμων και τη δημιουργία οργανώσεων εργατικής αυτοάμυνας. Ο Λένιν επικροτεί: «Ο σκοπός και το νόημα του Ενιαίου Μετώπου», λέει στο 3ο Συνέδριο, «συνίσταται στο να τραβηχτούν στην πάλη κατά του κεφαλαίου όλο και πιο πλατιές μάζες εργατών, χωρίς να πάψουμε να επαναλαμβάνουμε τις εκκλήσεις μας ακόμα και προς τους ηγέτες της 2ης και 2 1/2 Διεθνούς».

Στον αντίποδα, οι Μπέλα Κουν, Τερατσίνι και Ταλχάμερ υποστηρίζουν τη «θεωρία της επίθεσης» (Λιόσης, 2014: 41-60), έστω και όχι αποκλειστικά με στρατιωτικούς όρους. Για τον Λένιν, το επίπεδο του αγώνα δεν είναι αυτό που επιβεβαίωσε τη θεωρία της επίθεσης στη Ρωσία το 1917.

Το 4ο Συνέδριο (5 Νοεμβρίου - 3 Δεκεμβρίου 1922) είναι το πρώτο μετά την άνοδο του Μουσολίνι. Από τους Ζινόβιεφ, Ράντεκ και Μπορντίγκα, που πρωταγωνιστούν στη συζήτηση για τον φασισμό, ο πρώτος κατανοεί ότι «η φασιστική επίθεση δεν ήταν μόνο ένα χτύπημα στη μοναρχία, αλλά ενάντια στην αστική δημοκρατία». Στο τελικό ντοκουμέντο για την τακτική, ωστόσο, η εκτίμηση της Διεθνούς είναι ότι η εξαθλίωση εργατικών και μεσαίων στρωμάτων συμβάλλει στην επαναστατικοποίησή τους προκειμένου, λοιπόν, να επιβάλουν την πολιτική τους, οι αστοί χρειάζονται τη λευκή τρομοκρατία του φασισμού. Η εκτιμώμενη ριζοσπαστικοποίηση, ωστόσο, είναι περισσότερο επιθυμία παρά πραγματικότητα.

Στο 5ο Συνέδριο πια (17 Ιουνίου - 8 Ιουλίου 1924), μπαίνουν οι βάσεις για

την ανάλυση του σοσιαλφασισμού. Για τον Ζινόβιεφ «το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα έχει μετατραπεί σε φασιστική πτέρυγα», εκτίμηση που τον Σεπτέμβριο του 1924 υιοθετεί και ο Στάλιν, χωρίς να διακρίνει ανάμεσα σε βάση και ηγεσία των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων: «η σοσιαλδημοκρατία είναι αντικειμενικά η μετριοπαθής πτέρυγα του φασισμού». Απέναντί τους, τόσο ο Βούλγαρος εκπρόσωπος Κολάροφ, όσο και η Τσέκιν, εξηγούν ότι το βασικό πρόβλημα στην τακτική των κομμάτων της Διεθνούς είναι η αχρήστευση, στην πράξη, της γραμμής του Ενιαίου Μετώπου. Στο πρόγραμμα που εγκρίνει τελικά το 5ο Συνέδριο, η Διεθνής καλύπτεται πίσω από την ιδεολογική θέση ότι «η αστική δημοκρατία είναι μια καλυμμένη μορφή της αστικής δικτατορίας», ακυρώνοντας την εκτίμηση της συνεδριακής απόφασης ότι ο φασισμός θα έπεφτε είτε από μια νικηφόρα επανάσταση, είτε από την αντικατάστασή του από κάποια εκδοχή αστικής δημοκρατίας (Λιόσης, 2014: 95-121).

Στην προσπάθεια να περιφρουρηθεί η αυτονομία των κομμουνιστικών κομμάτων από τη Σοσιαλδημοκρατία, στο 6ο Συνέδριο της Διεθνούς (17 Ιουλίου - 1 Σεπτεμβρίου 1928) ο σοσιαλφασισμός επιβεβαιώνεται ως πολιτική πυξίδα των κομμουνιστών. Έχει προηγηθεί, στα 1926, το σχήμα της «Τρίτης Περιόδου», του Μπουχάριν: μετά την «Πρώτη Περίοδο» (αυτή που εγκαινιάζει η επανάσταση του 1917 στη Ρωσία), και την ακόλουθη της σταθεροποίησης του καπιταλισμού, που έχει οδηγήσει στην πολιτική του Ενιαίου Μετώπου («Δεύτερη Περίοδος»), βρισκόμαστε, σύμφωνα με το σχήμα αυτό, μπροστά σε μια νέα επαναστατική άνοδο, την οποία ωστόσο εμποδίζει η Σοσιαλδημοκρατία.

Με μια ανάλυση πιο εκλεπτυσμένη από αυτή του Στάλιν, στο ίδιο όμως κλίμα, ο Τολιάτι σημειώνει ότι η Σοσιαλδημοκρατία ενίοτε χρησιμοποιεί «εντελώς φασιστικές μεθόδους», μολονότι «υπάρχουν σοβαρές διαφορές: Ο φασισμός, ως μαζικό κίνημα είναι ένα κίνημα της μικρής και μεσαίας μπουρζουαζίας

που κυριαρχείται από τη μεγάλη αστική τάξη και τους αγροτιστές· επιπλέον, δεν έχει καμία βάση στην παραδοσιακή οργάνωση της εργατικής τάξης. Από την άλλη, η Σοσιαλδημοκρατία είναι ένα κίνημα με εργατική και μικροαστική βάση». Στο τελικό πρόγραμμα για τον φασισμό, η Διεθνής εκτιμά ότι «η μέθοδος του φασισμού και η μέθοδος του συνασπισμού με τη σοσιαλδημοκρατία [...] χρησιμοποιούνται από την κεφαλαιοκρατία για την επιβράδυνση της επιθετικής πορείας της επανάστασης».

Η πολιτική αυτή δεν είναι χωρίς συνέπειες. Στη Γερμανία αποκόβει τους άνεργους, που βρίσκονται πιο κοντά στους κομμουνιστές, από τους εργατικούς χώρους όπου κυριαρχούν οι Σοσιαλδημοκράτες. Με τη σειρά της, η αποκοπή από τους μαζικούς εργατικούς χώρους μεταφέρει αναγκαστικά τη σύγκρουση με τους ναζί στις γειτονιές: οι δυνητικοί συμμετέχοντες περιορίζονται, και η βίαιη αντιναζιστική δράση μένει κατά κανόνα στα όρια της ατομικής τρομοκρατίας· καθώς «ο φασισμός δεν θα έφτανε ποτέ στην εξουσία χωρίς την καίρια συνδρομή του κρατικού μηχανισμού καταστολής στην πάλη εναντίον των λαϊκών μαζών» (Πουλαντζάς, 2006 (1970): 372), η αντιναζιστική αντίσταση βρίσκει απέναντί της τους ναζί και μαζί το κράτος, εξού και συντριβεται με σχετική ευκολία (Rosenhaft, 1983). Αξιοσημείωτη είναι και μια άλλη συνέπεια του «σοσιαλφασισμού»: η παράταξη των Γερμανών κομμουνιστών δίπλα στους εθνικιστές χαλυβδόκranους στο δημοψήφισμα κατά της σοσιαλδημοκρατικής κυβέρνησης της Πρωσίας, στις 9 Αυγούστου 1931. Η επιλογή αυτή διαφημίζεται ως παραδειγματική εφαρμογή του Ενιαίου Μετώπου, για να ακολουθήσει ωστόσο ισχυρή αυτοκριτική (Λιόσης, 2014: 129-166).

Πριν από την άνοδο του Χίτλερ: Λέων Τρότσκι

Στον αντίποδα των αναλύσεων της Κομμουνιστικής Διεθνούς (αναλύσεων που, εκτός από τη Γερμανία, έχουν κοστίσει

υψότερα στην Ισπανία και την Αυστρία, και που ανατρέπονται συχνά, για να ξαναλλάξουν τελικά στο 7ο Συνέδριο του 1935), ο Τρότσκι προτείνει μια ριζική διαφορετική σύλληψη του Ενιαίου Μετώπου, πριν και μετά την επικράτηση του Χίτλερ.

Ως προς την ανάλυση του φασισμού, ο ίδιος τον συνδέει με τα μικροαστικά στρώματα – τις τάξεις-στηρίγματα. Δεν θεωρεί νομοτελειακό, ωστόσο, το πέρασμα αυτών των τελευταίων στην πλευρά του φασισμού: «Η μικροαστική τάξη [κ]οιτάζει να γλιτώσει από τη φτώχεια και την καταστροφή. Αν η δημοκρατία αποδεικνύεται ανίκανη να την σώσει, τότε να πάει στο διάβολο η δημοκρατία. [...] Η μικροαστική τάξη είναι οικονομικά εξαρτημένη και πολιτικά τεμαχισμένη. Δεν μπορεί νάχει δική της πολιτική. Έχει ανάγκη από έναν «αρχηγό», που να της εμπνέει εμπιστοσύνη. Αυτόν τον ατομικό ή συλλογικό αρχηγό, δηλαδή ένα πρόσωπο είναι ένα κόμμα, μπορεί να της τον δώσουν η μια ή η άλλη από τις βασικές τάξεις, ή η μεγάλη μπουρζουαζία ή το προλεταριάτο. Ο φασισμός ενώνει και εξοπλίζει τις σκορπισμένες μάζες· φτιάχνει μαχητικά αποσπάσματα από «ανθρώπινη σκόνη» [...] δίνει στη μικροαστική τάξη την αυταπάτη ότι είναι ανεξάρτητη» (Τρότσκι, 1977: 20-23).

Ενάμιση μήνα πριν από την άνοδο του Χίτλερ στη Γερμανία, και επιχειρώντας μια αναλογία με τη ρωσική εμπειρία (αναλογία που διαψεύδει τις αναλύσεις της «Τρίτης Περιόδου»), γράφει: «Στις 26 Αυγούστου (με το παλιό ημερολόγιο) του 1917, ο στρατηγός Κορνίλωφ οδήγησε το Σώμα των Κοζάκων του και μια άγρια μεραρχία ενάντια στην Πετρούπολη. Στο πηδάλιο της εξουσίας βρισκόταν τότε ο Κερένσκυ, λακές της μπουρζουαζίας και κατά τα τρία τέταρτα συνένοχος του Κορνίλωφ. [...] Πώς αντιμετώπισαν, λοιπόν, αυτό το πρόβλημα οι μπολσεβίκοι; Είχαν κι αυτοί ένα δίκιο να πούνε: “Για να νικήσουμε τη συμμορία του Κορνίλωφ πρέπει να νικήσουμε τη συμμορία του Κερένσκυ.” Αυτό το είχαν πει περισσότερο από μια φορά, γιατί ήταν σωστό και αναγκαίο για την κατο-

πινή τους προπαγάνδα. Αλλά αυτή ήταν ολότελα ανεπαρκής για να αντισταθούν στον Κορνίλωφ, στις 26 του Αυγούστου και στις ημέρες που ακολούθησαν, για να τον εμποδίσουν να σφάξει το προλεταριάτο της Πετρούπολης. Γι' αυτό οι μπολσεβίκοι δεν αρκέστηκαν σε μια γενική έκκληση προς τους εργάτες και τους στρατιώτες ν' αποσπαστούν από τους συμφιλιωτές και να υποστηρίξουν το κόκκινο ενιαίο μέτωπο των μπολσεβίκων. Όχι, οι μπολσεβίκοι πρότειναν ενιαίο μέτωπο πάλης στους μενσεβίκους και στους σοσιαλεπαναστάτες και δημιούργησαν ενωμένοι μαζί τους κοινές οργανώσεις για τον αγώνα» (Trotsky, 1931).

Ο Τρότσκι επιχειρεί να αξιοποιήσει την εμπειρία της ιταλικής και της γερμανικής ήττας στα συμφραζόμενα της πολιτικής κρίσης στη Γαλλία (1934-36) – με την απαίτηση, ωστόσο, της συγκεκριμένης ανάλυσης της κατάστασης. Στη Γαλλία δεν υπάρχει, και δεν μπορεί να υπάρξει, ένα μαζικό κόμμα αντίστοιχο με το ιταλικό φασιστικό. Υπόβαθρο της κρίσης, ωστόσο, είναι κι εδώ η απώλεια της εμπιστοσύνης «των μικροαστικών προς τα παραδοσιακά τους κόμματα και τους παραδοσιακούς ηγέτες τους». Μπροστά στις φασιστικές επιθέσεις, για τον Τρότσκι τίθεται επιτακτικά το ζήτημα του εξοπλισμού της εργατικής: της δημόσιας προπαγάνδισης και οργάνωσης της εργατικής-λαϊκής πολιτοφυλακής, πυρήνας της οποίας είναι η απεργιακή επιτροπή. Η πολιτοφυλακή, ωστόσο, θα είναι άχρηστη στο πλαίσιο της τακτικής που προπαγανδίζει η *Ουμανιτέ*, η εφημερίδα του γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος. «Αν απαντήσουμε στις πιστολιές των φασιστικών συμμοριών», λέει εκείνη, «τότε μας διαφεύγει ότι ο φασισμός είναι προϊόν του καπιταλιστικού συστήματος». «Αυτό», σχολιάζει ο Τρότσκι, «σημαίνει να παραιτηθούμε από κάθε αγώνα, γιατί όλα τα σύγχρονα κοινωνικά κακά δεν είναι παρά «προϊόντα το καπιταλιστικού συστήματος»» (Τρότσκι, 1977: 33). Από αυτές τις θέσεις ο ίδιος υπερασπίζεται τον τακτικό/μεταβατικό στόχο της εργατικής κυβέρνησης.

Γιατί η Κομμουνιστική Διεθνής απέτυχε τόσο οικτρά να προβλέψει, και πολύ περισσότερο να εμποδίσει, τη νίκη του Χίτλερ στη Γερμανία, παρά έμεινε με τη βεβαιότητα ότι «η Γερμανία δεν είναι Ιταλία»; Στο ερώτημα αυτό επιχειρεί να απαντήσει ο Νίκος Πουλαντζάς στο εμβληματικό *Φασισμός και Δικτατορία*, έργο της αλτουσεριανής περιόδου του (πρωτοεκδόθηκε στα 1970). Η δριμεία αυτοκριτική του Δημητρώφ στο 7ο Συνέδριο (1935) δεν αφήνει περιθώριο αμφιβολίας για την αποτυχία: «Υπήρχε στις γραμμές μας απaráδεκτη υποτίμηση του φασιστικού κινδύνου».

Η απάντηση που προτείνει ο Πουλαντζάς τοποθετεί τον φασισμό στο πλαίσιο του ιμπεριαλισμού της εποχής. Το πρόβλημα, εκτιμά, έγκειται στο πώς κατανούσαν οι ηγέτες της Διεθνούς την έννοια της ανισομερούς καπιταλιστικής ανάπτυξης των χωρών-κρίκων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας: στο ότι θεωρούσαν πως ο φασισμός επιβλήθηκε σε μια οικονομικά καθυστερημένη χώρα, όπως η Ιταλία, και ότι συνεπώς δεν θα μπορούσε να επιβληθεί σε μια καπιταλιστικά προηγμένη, όπως η Γερμανία. Τηρουμένων των αναλογιών, η επανάσταση θα ερχόταν στη Ρωσία, γιατί ήταν κι αυτή πιο «αδύναμη» οικονομικά. Επρόκειτο, σχολιάζει ο Πουλαντζάς, για μια οικονομοκεντρική ερμηνεία του σχήματος του «αδύναμου κρίκου», το σπάσιμο του οποίου θα μπορούσε να διαλύσει ολόκληρη την ιμπεριαλιστική αλυσίδα.

Αν θέλει να καταλάβει κανείς την επικράτηση του φασισμού και του ναζισμού, αντιτείνει ο Πουλαντζάς, αντί να βλέπει την ιστορία ως μια εξελικτική «οικονομική διαδικασία», χρειάζεται «να αναφέρεται στη συγκεκριμένη κατάσταση της ταξικής πάλης»: στα διαφορετικά χαρακτηριστικά της περιόδου του εκφασισμού σε Ιταλία και Γερμανία στις ιδιαίτερες σχέσεις μεταξύ κόμματος και κράτους και κράτους-κόμματος με τις βασικές τάξεις, τις τάξεις-στηρίγματα και τις μερίδες τάξεων, πριν και μετά την κατάληψη της εξουσίας στους διάφορους ιδεολογικούς λόγους

και τη συνάφειά τους με ειδικά ταξικά συμφέροντα· στον οργανωτικό ρόλο του διοικητικού μηχανισμού, της αστυνομίας και του στρατού κ.ο.κ (Πουλαντζάς, 2006 [1970]).

3. Η σημερινή μαρξιστική συζήτηση για την Ακροδεξιά

Η μαρξιστική συζήτηση για τον ιστορικό φασισμό και τον ναζισμό (για την περίοδο 1919-1945), κρατά ως τα μέσα της δεκαετίας του '80. Κρατά τόσο, γιατί επιδιώκει να αποκρούσει τα σχήματα του ολοκληρωτισμού που, για τις σκοπιμότητες του Ψυχρού Πολέμου, ταυτίζουν ναζισμό και κομμουνισμό, και γνωρίζουν μεγάλη διάδοση. Κρατά όμως τόσο και γιατί εφάπτεται με την ανάλυση των μετασχηματισμών του μεταπολεμικού καπιταλιστικού κράτους μετά το '68: το τέλος της «Χρυσής Τριακονταετίας» του καπιταλισμού (1945-1975) έχει εγκαινιάσει μια περίοδο ανόδου του αυταρχικού κρατισμού και επιτάχυνσης της καπιταλιστικής διεθνοποίησης, που ξαναφέρει στο προσκήνιο τη φασιστική απειλή.

Ήδη νωρίτερα, ωστόσο, χάρη στο έργο των Αϊζία Μπέριλιν, Τζίνο Τζεράνι, Ερνέστο Λακλάου, Μάργκαρετ Κάνοβαν και Πιερ-Αντρέ Ταγκιέφ (Finchelstein, 2017), το διεθνές ενδιαφέρον έχει μετατοπιστεί από τον φασισμό στον λαϊκισμό. Με την επίδραση των θεωρητικών αυτών τάσεων, τα κόμματα της Ακροδεξιάς απασχολούν κυρίως φιλελεύθερους και σοσιαλδημοκράτες ιστορικούς και πολιτικούς επιστήμονες – κι αυτοί οι τελευταίοι δίνουν συνήθως έμφαση στον λόγο των κομμάτων και το στυλ πολιτικής². Η πρόσληψη της Ακροδεξιάς

που κυριαρχεί, τη βλέπει ως μια «λαϊκιστική» απειλή για τον εκσυγχρονισμό³. Σε μια από τις γνωστότερες παραλλαγές του αναθεωρητικού επιχειρήματος περί εργατικής-λαϊκής στήριξης στον φασισμό (Bologna, 2011), ο Γάλλος εκλογικός κοινωνιολόγος Πασκάλ Περινώ πρό-

Press. Στα ελληνικά: Payne, S. (2000). *Μια ιστορία του φασισμού* (μτφρ.: Κώστας Γεώργιος), Αθήνα: Φιλίστωρ· Paxton R. (2005). *Η ανατομία του φασισμού* (μτφρ.: Κατερίνα Χαλαρούκου), Αθήνα: Κέδρος· Milza P. (2003). *Οι Μελανοχιτώνες της Ευρώπης*, Αθήνα: Scripta· Hainsworth P. 2004. (επιμ.). *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα* (μτφρ.: Θανάσης Αθανασίου), Αθήνα: Παπαζήσης· Γεωργιάδου Β. (2012). *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίνεσης*, Αθήνα: Καστανιώτης

3. «Τον δεξιό ριζοσπαστισμό», γράφει για παράδειγμα ο Michael Minkenberg, «τον ορίζω ως την προσπάθεια ο εκσυγχρονισμός να ανακληθεί ή να καταπολεμηθεί μέσω κριτηρίων συμπερίληψης ή αποκλεισμού από την κοινότητα». Στη λίστα που προτείνει ο ίδιος για τα κριτήρια αποκλεισμού στον ακροδεξιό λόγο, βρίσκει κανείς τον ρατσισμό, τον αντισημιτισμό, τον εθνοκεντρισμό, τον θρησκειοκεντρισμό/φονταμενταλισμό, την ξενοφοβία, τον νατιβισμό (ηρόταξη των γηγενών, την ετεροφοβία. Πουθενά δεν θα βρει κανείς την εναντίωση στην Αριστερά και τον αντικομμουνισμό, κι ως υπήρξε αυτός ο τελευταίος συνεκτική ύλη που γεφύρωσε τις αποστάσεις των πάσης φύσεως ακροδεξιών με τις στικές ελίτ. Βλ. Mickenberg M. 2014. «Η ευρωπαϊκή Άκρα Δεξιά και η εκθρόπιση κατά των ξένων σε Δύση και Ανατολή: Τάσεις, παραδείγματα και προκλήσεις», 15-40. Στο: *Ο δεξιός εξτρεμισμός στην Ευρώπη. Αναλύσεις χωρών, αντίπαλες στρατηγικές, προσπάθειες εξόδου προς την αγορά εργασίας* (μτφρ.: Ελίζα Παπαδάκη), επιμ.: R. Melzer R. και S. Sebastian. Αθήνα: Πόλις. Στον αντίποδα, ο Γερμανός πολιτικός επιστήμονας Κλάους φον Μπάιμε σημειώνει πως, παρά την προνεωτερική ιδεολογία τους, τα φασιστικά και τα ναζιστικά κόμματα του Μεσοπολέμου υπήρξαν οι πιο βίαιοι εκσυγχρονιστές των χωρών τους. Βλ. Klaus von Beyme, "Right wing extremism in post war Europe", *West European Politics*, 11:2, 1988, σ. 1-18. Για τον εκσυγχρονιστικό ρόλο του φασισμού και του ναζισμού βλ. επίσης: Traverso, E. 2013. *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας. Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία* (μτφρ.: Νίκος Κούρκουλος). Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα: Bologna S. 2011. *Ναζισμός και εργατική τάξη*, Αθήνα: Antifa Scripta· Κουζέλης Γ. 2013. *Φασισμός και δημοκρατία*, Αθήνα: Νήσος. Για τον εκσυγχρονισμό του δημοκρατικού καπιταλιστικού κράτους χάρη στη βελτίωση των μέσων κυριαρχίας από τον φασισμό, βλ. Ανιόλι Γ. *Ο μετασχηματισμός της δημοκρατίας* (μτφρ.: Γιώργος Βαμβαλής), Αθήνα: Επίκουρος, σ. 11 κ.ε.

2. Ορισμένα από τα έργα αναφοράς της μη μαρξιστικής σχετικής συζήτησης είναι: von Beyme K. 1988. "Right wing extremism in post war Europe". *West European Politics* 11: 2· Betz H.G. 1994. *Right-Wing Populism in Western Europe*, London: Palgrave Macmillan· Mudde C. 2000. *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester: Manchester University Press· Ignazi P. 2003. *Extreme Right Parties in Western Europe*. New York: Oxford University

τεινε από τη δεκαετία του '90 το σήμα του «αριστερο-λεπενισμού» (Perrigneau, 1995), υποστηρίζοντας ότι οι εκλογικές δεξαμενές της Αριστεράς και της Ακροδεξιάς αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία. Μολονότι η κυρίαρχη τάση για τον κόσμο της εργασίας και τους ανέργους, το ακροατήριο της Αριστεράς, είναι η αποχή (Mayer, 2017), το επιχείρημα επανέρχεται σήμερα με διάφορες αφορμές για να υποστηριχθεί ότι η ισχύς της Ακροδεξιάς είναι η «λαϊκότητα».

Πώς στέκονται οι μαρξιστές απέναντι στις τάσεις αυτές;

Έντζο Τραβέρσο

Ο Έντζο Τραβέρσο συμμερίζεται την ανάλυση του Μάρκο ντ' Έραμο: αντί για αναλυτικό, ο (αντι-)λαϊκισμός είναι πολιτικό εργαλείο των ελίτ για να στιγματίσουν τις λαϊκές αντιτάσεις ενάντια στη λιτότητα (d' Eramo, 2013). Ο ίδιος δέχεται ότι μια σειρά από φαινόμενα του 19ου και του 20ού αιώνα θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως λαϊκιστικά – ο ρωσικός λαϊκισμός των ναρόντικων, ο αμερικανικός λαϊκισμός, ο γαλλικός μπουλανζισμός, διάφοροι λατινοαμερικανικοί λαϊκισμοί. Όμως, η σημερινή χρήση του λαϊκισμού, που συνήθως αφορά αντιπάλους και επικριτές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του ΔΝΤ, αναφέρεται περισσότερο σε πολιτικά στίλ – όχι σε ιδεολογίες. Αυτός είναι και ο λόγος που, κάτω από την «ομπρέλα» του λαϊκισμού έχουν υπαχθεί κατά καιρούς οι Μπερλουσκόνι, Γκριλο, Σαλβίνι, Σάντερς, Κόρμπιν, Τραμπ, Τσάβες και Σαρκοζί (Τραβέρσο, 2017).

Μπορεί να θεωρήσει κανείς στα σοβαρά όλους αυτούς «αντιεκσυγχρονιστές» χωρίς διαφοροποιήσεις; Και μπορεί να αρνηθεί ότι, σε αντίθεση με τους ακροδεξιούς «λαϊκισμούς», που επιδιώκουν να αποκλείσουν κοινωνικά στρώματα και κατηγορίες (συνήθως στο όνομα του έθνους), οι «λαϊκισμοί» της λατινοαμερικάνικης ροζ παλίρροιας επιδίωξαν, έστω με αντιφάσεις, να συμπεριλάβουν αποκλεισμένα κοινωνικά στρώματα στην κρατική πολιτική;

Κρισιμότερο, ωστόσο, είναι άλλο: σηματοδοτεί η άνοδος της Ακροδεξιάς τον κίνδυνο ενός νέου φασισμού; Ακολουθώντας τον Ignazi, ο Τραβέρσο περιγράφει ως «μεταφασιστικά» κόμματα όπως το λεπενικό Εθνικό Μέτωπο (νυν «Εθνικό Συναγερμό») που, ενώ προέρχονται από τη φασιστική μήτρα, επιδιώκουν να αποστασιοποιηθούν από αυτήν – σε μια πορεία με ανοικτή έκβαση. Το φαινόμενο Τραμπ είναι, κατ' αντιστοιχία, η περίπτωση ενός «μεταφασίστα ηγέτη χωρίς φασισμό», αλλά ακούσιες φασιστικές συμπεριφορές. Η τάση αυτή, όπου συμπεριλαμβάνεται και το κίνημα του Brexit, σηματοδοτεί μια εκ δεξιών αμφισβήτηση της παγκοσμιοποίησης – έναν «μεταφασιστικό αστερισμό». Πρόκειται, ωστόσο, για «ετερόκλητη τάση που ενώνει διάφορα ρεύματα, η ιστορική γενεαλογία των οποίων μπορεί να ποικίλλει κατά πολύ». Οι διαφορές με τον φασισμό του εικοστού αιώνα έχουν να κάνουν, για τον Τραβέρσο, με την αριστεκτονική του καπιταλισμού στον εικοστό πρώτο: «[Ο] φασισμός πρότεινε, παρά τον ιδεολογικό του εκλεκτικισμό μια σφαιρική εναλλακτική στη φιλελεύθερη τάξη πραγμάτων που έμοιαζε παρακμιακή [...] εμφανίστηκε σε μια εποχή ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού στην οικονομία. [...] Ήταν παιδί του φορντιστικού καπιταλισμού. [...] Ο Τραμπ εμφανίζεται στην εποχή του νεοφιλελευθερισμού, του χρηματιστηριακού καπιταλισμού, του ανταγωνιστικού ατομικισμού και της ενδημικής επισφάλειας. Δεν κινητοποιεί τις μάζες, αλλά προσελκύει ένα κοινό εξατομικευμένων ατόμων, πτωχευμένων και απομονωμένων καταναλωτών. Δεν επινόησε ένα νέο πολιτικό στίλ, δεν θέλει να μοιάζει με στρατιώτης και δεν φοράει στολή» (Τραβέρσο, 2017: 32-33).

Δημήτρης Μπελαντίς

Ψάχνοντας ομοιότητες και διαφορές με την περίοδο της Βαϊμάρης, κι έχοντας κατά νου ιδίως την εκτίναξη της Χρυσής Αυγής μεταξύ 2009 και 2014, ο Δημήτρης Μπελαντίς γράφει πως το κοινό

στις δύο φάσεις είναι η ομογενοποίηση των βασικών κομμάτων – η σύγκλιση τους σε μια πολιτική που καθιστά ανίσχυρες τις υποτελείς τάξεις σε πολιτικό και συνδικαλιστικό επίπεδο. Αντίστοιχα, «η μεγάλη διαφορά από τον Μεσοπόλεμο έγκειται στη στρατηγική προσέγγιση της οικονομίας από τις αστικές δυνάμεις που συγκλίνουν (όπως και τότε) σε ένα όλο και πιο «έκτακτο» καθεστώς. Παρά το γεγονός ότι η επιβολή του φασισμού από ένα σημείο και μετά συνεπάγεται σημαντικές μετατοπίσεις στην οικονομική πολιτική του κράτους και την υιοθέτηση και όψεων ενός «δεξιού» ιμπεριαλιστικού κεύσινανισμού, οι πολιτικές εκείνης της περιόδου [σ]υμπυκνώνουν έναν υψηλό σχετικά βαθμό αυτονομίας της πολιτικής από την οικονομία, καθώς εστιάζουν το ενδιαφέρον στον ρόλο και το έργο της κρατικής κοινότητας, του κράτους. [...] Ο σύγχρονος μονοπωλιακός καπιταλισμός, «διεθνοποιημένος» και ακραία «οικονομικά φιλελεύθερος», εμφορείται από μια ριζικά αντίθετη ιδεολογία, η οποία φαίνεται να θέτει την οικονομία στο τιμόνι. [...] Λέμε «φαίνεται» διότι στην πραγματικότητα γίνεται και πάλι λόγος για ένα διευρυμένο και εξοπλισμένο με έκτακτες εξουσίες κράτος, το οποίο θέλει να απορροφήσει/ενσωματώσει όλο τον πληθυσμό στη «νεοφιλελεύθερη» βιοπολιτική του εξουσίαση. [Όμως] ο ιδεολογικός φορέας του δεν είναι η εθνική κοινότητα αλλά ο διεθνής επιχειρηματίας και η δραστηριότητά του» (Μπελαντίς, 2014: 382-385).

Ishay Landa

Βλέποντας τον φασισμό μακροσκοπικά, και θέλοντας να αμφισβητήσει τις ερμηνείες του ως «λαϊκού ενθουσιασμού», ακριβώς τη διάσταση της ομογενοποίησης των αστικών πολιτικών δυνάμεων απέναντι στην Αριστερά επισημαίνει και ο Ισραηλινός ιστορικός Ishay Landa. Το επιχειρήμα του φωτίζεται με μια αναδρομή στην 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη (1852), εκεί όπου ο Μαρξ δείχνει την αντιπαράθεση ανάμεσα στο ομογενοποιημένο κόμμα της

τάξης και το απομονωμένο κόμμα της αναρχίας: «Η αστική δημοκρατία», γράφει, «νίκησε. Είχε με το μέρος της την αριστοκρατία του χρήματος, τη βιομηχανική αστική τάξη, τις μεσαίες τάξεις, τους μικροαστούς, το στρατό, το κουρελοπρολεταριάτο που ήταν οργανωμένο σαν κινητή φρουρά, τους διανοούμενους, τους παπάδες και τον πληθυσμό της υπαίθρου. Με το μέρος του παρισινού προλεταριάτου δεν ήταν κανένας άλλος εκτός απ' αυτό το ίδιο». Δεν είναι οι «μάζες», συμπεραίνει ο Landa, που «εθτικοποίησε» το ναζιστικό κόμμα: αυτοί που υπερ-εθτικοποιήθηκαν ήταν οι αστικές πολιτικές δυνάμεις, όπως φάνηκε και στις τελευταίες εκλογές πριν από την άνοδο του Χίτλερ. Κι απ' αυτή τη σκοπιά, το ζήτημα με τις φασιστικές «μάζες που απο-μαζικοποιούν» δεν τίθεται με ποσοτικούς, αλλά με ποιοτικούς όρους: κοινωνική προέλευση, πολιτικό πρόγραμμα, οικονομικά συμφέροντα (Landa, 2014).

Η ομογενοποίηση αυτή θα επαναληφθεί στην Ελλάδα αρκετές φορές στο διάστημα ανάμεσα στην εξέγερση του 2008 και το δημοψήφισμα του 2015. Μετά την καταστροφική συνθηκολόγηση του 2015, μια συνθήκη που καθήλωσε τα κινήματα, επανανομιμοποίησε την ελληνική εκδοχή του θατασερισμού και επέτρεψε σε έναν εθνο-«κινήματισμό» να λειτουργεί «ως το πλησιέστερο υποκατάστατο του αριστερού ριζοσπαστισμού» – από τα συλλαλητήρια για το Μακεδονικό ως τις εξοντωτικές ποινές για τους αναρχικούς, και από την άνοδο του θρησκευτικού σκοταδισμού ως τα εμπόλεμα δελτία ειδήσεων (Ιωακείμογλου, 2018)–, ποιο είναι το έδαφος αυτής της ομογενοποίησης;

Ηλίας Ιωακείμογλου

Για τον Ηλία Ιωακείμογλου, η σύγκλιση, μέσα στη διακριτότητα, του νεοφιλελευθερισμού, του ναζισμού και των πάσης φύσεως ακροδεξιών, έχει μια συγκεκριμένη ιδεολογική βάση: τον κοινωνικό δαρβινισμό: «Ο νεοφιλελευθερισμός είναι κοινωνικός δαρβινισμός της

αστικής τάξης: είναι ο κοινωνικός δαρβινισμός διά της αγοράς. [...] Η επιβίωση και η κοινωνική άνοδος των ικανότερων, δηλαδή των ισχυρότερων, είναι το παιχνίδι της καπιταλιστικής αγοράς το οποίο αποθεώνει ο νεοφιλελευθερισμός. [...] Δίπλα σε αυτό το νεοφιλελεύθερο ιδεολογικό σκουπιδαριό της τάξης των καπιταλιστών, αναπτύσσεται ο ναζισμός, ο κοινωνικός δαρβινισμός των λαϊκών στρωμάτων: ο κοινωνικός δαρβινισμός διά της φυσικής βίας που ασκείται επί των πιο αδύναμων προκειμένου να διασθούν, υποτίθεται, οι υπόλοιποι. Την «αλήθεια» εδώ την παράγει η φαντασίωση της βιολογικής διαφοράς, της καθαρότητας του «αίματος», την οποία ορίζει μια πρωταρχική ενότητα, το Έθνος, μια ενότητα που υπερβαίνει κατά πολύ τις ταξικές και γενικά όλες τις κοινωνικές διαιρέσεις» (ό.π.).

Αν έχουν έτσι τα πράγματα, «η συγκρότηση ενός ενιαίου αντιναζιστικού μετώπου ως αντίβαρο στην άνοδο του Μαύρου Μετώπου πρέπει να είναι στην ημερήσια διάταξη των αντικαπιταλιστικών δυνάμεων», επί ποινή συντριβής των αντικαπιταλιστικών δυνάμεων (Ιωακείμογλου, 2019).

Αντί επιλόγου

Η βασική διαφορά των μαρξιστικών προσεγγίσεων του κλασικού φασισμού και της σημερινής Ακροδεξιάς, σε σχέση με τις θεωρίες του κυρίαρχου ρεύματος, είναι ότι οι τελευταίες βλέπουν στο φασισμό και τις αναβιώσεις του ένα φαινόμενο αντι-εκσυγχρονιστικό, παραδοσιακοκρατικό και κοινοτιστικό, και, στα ευρωπαϊκά συμφραζόμενα, ένα ευρω-σκεπτικιστικό λαϊκισμό· στις φιλελεύθερες/μη μαρξιστικές αναλύσεις, το μεγαλύτερο βάρος δίνεται στον ιδεολογικό λόγο, το στυλ και την κουλτούρα του φασισμού και της Ακροδεξιάς.

Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις, αντίθετα, ξεκινούν από τη θέση ότι «δεν είναι ο λόγος που φτιάχνει την ιστορία». Εδώ, δηλαδή, υπάρχει η αυστηρότερη αλλά

πιο γόνιμη απαίτηση, κάθε «λόγος» να αναλύεται:

α) στο πλαίσιο των μηχανισμών (πολιτικών-οργανωτικών και ιδεολογικών, μέσα και έξω από το κράτος) όπου συγκροτείται, στο πλαίσιο δηλαδή συγκεκριμένων κομμάτων, μέσων ενημέρωσης, εκκλησιών, του εκπαιδευτικού μηχανισμού, δεξαμενών σκέψης κ.ο.κ., και εντέλει,

β) σε αναφορά με τις κοινωνικές τάξεις, τις μερίδες τάξεων και τις κοινωνικές κατηγορίες, με τις στρατηγικές των οποίων συναντιέται ο εκάστοτε φασιστικός/ακροδεξιός λόγος.

Αυτές τις «συναντήσεις» επιχειρήσαμε να δείξουμε στο πρώτο μέρος του άρθρου, αναλύοντας το νέο φιλελεύθερο αντιολοκληρωτικό/αναθεωρητικό επιχείρημα και τη χρήση του ως «γέφυρα» μεταξύ αστικού κόσμου και Ακροδεξιάς.

Από όσα προηγήθηκαν σε σχέση με τον μαρξισμό προκύπτει μια ακόμα μεθοδολογική απαίτηση: κάθε εθνική περίπτωση φασισμού (άρα και Ακροδεξιάς) χρειάζεται να εξετάζεται ξεχωριστά, στο πλαίσιο των ιδιαίτερων ανά χώρα κοινωνικών ανταγωνισμών, και των άνισων διεθνών/ιμπεριαλιστικών ρόλων κάθε εθνικού κράτους, στο πλαίσιο του οποίου ξεδιπλώνεται η ακροδεξιά στρατηγική.

Η απαίτηση αυτή για συγκεκριμένη ανάλυση κάθε συγκεκριμένης κατάστασης φωτίζει μια αξιοσημείωτη παράμετρο της συγκυρίας που τώρα διανύουμε: την επικράτηση ακροδεξιών δυνάμεων στις ισχυρότερες και πλέον διεθνοποιημένες καπιταλιστικές οικονομίες της Ευρώπης και των ΗΠΑ – αν και, προφανώς, όχι μόνο σε αυτές. Στο περιβάλλον μετά την κρίση του 2008, φαίνεται ότι η πολιτική νομιμοποίηση που διεκδικούν ή/και εξασφαλίζουν στις αντίστοιχες καπιταλιστικές κοινωνίες οι αστικές δυνάμεις, οι ίδιες δηλαδή δυνάμεις που διεκδικούν ρόλους ηγετικούς στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα, περνά από αλλαγές (και πιθανές ανατροπές) στις σχέσεις παραδοσιακής Δεξιάς και Ακροδεξιάς.

Αυτή η διάσταση είναι κρίσιμη τώρα, καθώς η παγκόσμια οικονομική κρίση βρίσκεται ήδη στη φάση των εμπορικών

Συγκέντρωση ακροδεξιών, Γερμανία 2018

πολέμων και των γεωπολιτικών-στρατιωτικών ανταγωνισμών. Στη φάση αυτή, η Ακροδεξιά, αυτοτελώς ή/και ως συμπληρωματική δύναμη, μπορεί να επιταχύνει πολιτικές ή/και γεωπολιτικές εξελίξεις – να αποδειχτεί στρατηγικά πιο σημαντική απ’ όσο δείχνουν σήμερα τα εκλογικά ποσοστά της. Τα σενάρια για συγκυβέρνηση Χριστιανοδημοκρατών και «Εναλλακτικής» στη Γερμανία⁴ δείχνουν πόσο σοβαρή είναι αυτή η δυναμική αυτονομίας/συμπληρωματικότητας στην καρδιά της καπιταλιστικής Ευρώπης.

Αυτός είναι και ο λόγος που το «καθουσαστικό» υπό άλλες συνθήκες, ότι δηλαδή η Ακροδεξιά δεν μπορεί να υποδύεται την «αντιουσιαστική», στο βαθμό που δεν είναι εξωτερική ως προς το κράτος όπως στον εικοστό αιώνα, κάθε άλλο παρά καθουσαστικό είναι σήμερα. Το κράτος προηγείται των επίδοξων διαχειριστών του – φιλελεύθερων, συντηρητικών ή φασιστών· σε μια σειρά από χώρες, όμως, η Ακροδεξιά είναι ήδη από δεκαετίες μέσα στο κράτος.

Χρειάζεται να σταθούμε λίγο περισσότερο εδώ. Η σημερινή μαρξιστική συζήτηση επισημαίνει τις διαφορές του ισχυρού-παρεμβατικού εθνικού καπιταλιστικού κράτους του Μεσοπολέμου, σε σχέση με το μεταφορντικό καπιταλιστικό κράτος-επιτελείο της διεθνοποίησης, επιχειρηματολογώντας γιατί μια μεσοπολεμικού τύπου διαδικασία εκ-

φασισμού δεν είναι σήμερα νοητή. Στις διαφορές αυτές συγκαταλέγεται, όπως είδαμε, η είσοδος της Ακροδεξιάς στο αστικό δημοκρατικό παιχνίδι, τις δεκαετίες ’70-’90 – σε αντίθεση με την εξωτερικότητα, ως προς το κράτος, του ιστορικού φασισμού και ναζισμού. Μια από τις εκφάνσεις αυτής της εισόδου, εξάλλου, είναι ότι η Ακροδεξιά δεν στρατολογεί πια στελέχη μόνο ή πρωτίστως από τις τάξεις του στρατεύματος: ο Μπάνον, ο Φάρατζ, ο Γκρίλο, ο Βελόπουλος –για να μείνουμε στις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις– οφείλουν πολλά στα ιδιωτικά μέσα επικοινωνίας, την πολιτιστική βιομηχανία και τα υποπροϊόντα της.

Η Ακροδεξιά, ωστόσο, είναι πολύ περισσότερο από «μιντιακό» φαινόμενο. Γενικότερα, οι διαφορές με τον εικοστό αιώνα δεν αναιρούν τις δυνατότητες συγκρότησης νεοφασιστικής σκηνής «έξω» από το κράτος, και με την ανοχή του. Ούτε, πολύ περισσότερο, την εν εξελίξει συγκρότηση «μαύρων μετώπων» με τη συμμετοχή και της Ακροδεξιάς, για την πρόληψη ή την καταστολή εξεγέρσεων. Η Ακροδεξιά *δεν είναι ακόμα* η κύρια επιλογή των ισχυρότερων μερίδων της αστικής τάξης· η συμπληρωματικότητά της όμως ως προς αυτές, ένα ευρύ κοινό ιδεολογικό έδαφος, και δυνάμεις ή επιχειρήματα σε ρόλο «γέφυρας», εξηγούν γιατί *διαθέτει τη δυνατότητα να γίνει*.

Πέρα λοιπόν από εκτιμήσεις, το προφανές και κρισιμότερο για την ώρα είναι ότι, βελτιώνοντας τη «δομή πολι-

4. «Ανοιχτό» πλέον το ενδεχόμενο συνεργασίας CDU – AfD, *tvxs.gr*, 23.6.2019

τικών ευκαιριών» για την Ακροδεξιά, η σύγκλιση/ομογενοποίηση των κυρίαρχων κομμάτων προς ακροδεξιές θέσεις έχει ήδη βεβαιώσει δυνατότητες ενοποίησης του αστικού κόσμου σε ένα πρόγραμμα-υβρίδιο, νεοφιλελεύθερου κοινωνικού δαρβινισμού και ακροδεξιού πολιτικού αυταρχισμού· η ίδια αυτή ομογενοποίηση, από την άλλη, ωθεί τον κόσμο της εργασίας στην αποχή και την ιδιώτευση, διευκολύνοντας την επικράτηση των αντιπάλων. Η συνθηκολόγηση του ΣΥΡΙΖΑ είναι, αποδεδειγμένα πια, το «κλειδί» για την κατανόηση της δεξιάς-ακροδεξιάς ηγεμονίας στην Ελλάδα μετά το 2015.

Ακούγεται ο δικηγόρος του διαβόλου: «εφ' όσον ο αστικός κόσμος δεν αντιμετωπίζει σήμερα μια “κομμουνιστική απειλή” σαν αυτή του 1917-1945, αλλά αντίθετα, η στοχοθεσία των σημαντικότερων τμημάτων της Αριστεράς δεν έχει πάψει από το 1945 να προσαρμόζεται σε όλο και πιο “μετριοπαθείς” θέσεις, γιατί τότε είναι επικίνδυνος, και τι θέλει να προλάβει, ο φασισμός σήμερα»; Μια πρώτη, ενστικτώδης απάντηση, για την επικινδυνότητά του είναι «γιατί, ακριβώς, σήμερα παίζει χωρίς ισχυρό αντίπαλο». Μια δεύτερη, πιο απαιτητική, είναι πως το φασιστικό πρόγραμμα του Μεσοπολέμου επιβλήθηκε για να επιλύσει ζητήματα ηγεσίας μέσα στον καπιταλιστικό συνασπισμό εξουσίας, ενώ η επαναστατική άνοδος του 1917-1923 είχε πια αντιστραφεί· τέτοια ζητήματα θέτει σήμερα η κρίση στη φάση της κρίσης-γεωπολιτικής όξυνσης. Μια τρίτη απάντηση, με πιο σύγχρονους όρους, είναι ότι οι κυβερνητικές αποτυχίες της «μεταρρυθμιστικής», «μετριοπαθούς» ή σοσιαφιλελεύθερης Αριστεράς, παρά τις μεγάλες λαϊκές προσδοκίες με τις οποίες η ίδια συνδέθηκε, δημιουργούν στη Δεξιά σύνδρομα προληπτικής αντεπανόστασης, υπό την εξής έννοια: φαινόμενα τύπου Μπολσονάρο, σε πρώτο χρόνο (με όρους «στιγμής»), προσφέρουν μια συνταγή για την πολιτική «επανασυγκόλληση» του κόσμου της ιδιοκτησίας. Σε δεύτερο χρόνο (με όρους «εποχής»), θωρακίζουν προληπτικά το

κράτος και την κοινωνία ώστε να αποτρέψουν μια ενδεχόμενη πιο ριζοσπαστική, πιο αδιαμεσολάβητη –άρα και πιο επικίνδυνη– επάνοδο των πληβείων στην πολιτική σκηνή – εγγυώμενες την ίδια στιγμή την πολιτική νομιμοποίηση για τη «φυγή προς τα μπρος» των επίδοξων ηγετών του παγκόσμιου καπιταλισμού. Το δύσκολο για την ανταγωνιστική Αριστερά είναι να οργανώσει την απάντησή της τόσο για τη στιγμή, όσο και για την εποχή – τόσο σε εθνικό επίπεδο, όσο και σε διεθνές. Να έχει και τακτική και στρατηγική. Να δουλεύει και μέσα και έξω από το κράτος – όταν το «μόνο ή κυρίως μέσα» σημαίνει ενσωμάτωση, και το «μόνο έξω» περιθωριοποίηση.

Σε τελική ανάλυση, η Ακροδεξιά συνιστά μια ταξική στρατηγική ακριβώς γι' αυτό: γιατί προσφέρει μια συνταγή «επανασυναρμολόγησης» του αστικού κόσμου – μια συνταγή επίλυσης ή προληπτικής αντιμετώπισης της κρίσης της αστικής ηγεμονίας, καταρχάς μέσα, και παράλληλα έξω, από το κράτος, και την ίδια στιγμή, μια πολιτική θωράκιση στο εσωτερικό για την ανάληψη διεθνών/ιμπεριαλιστικών ρόλων.

Αυτή η ταξικότητα της Ακροδεξιάς εξηγεί γιατί, σε όλο και περισσότερες χώρες πια, ο κλασικός ακροδεξιός προνοιακός σωβινισμός (η απαίτηση «κοινωνικά δικαιώματα μόνο για εμάς, όχι για τους ξένους»), γίνεται νέος αντικομμουνισμός. Είναι ακριβώς στο έδαφος του αντικομμουνισμού που, έστω ελλείψει μαζικής κλίσης προς τον κομμουνισμό, ο ακροδεξιός «λαϊκισμός» διεκδικεί την ενοποίηση του αστισμού, προβάλλοντας ο ίδιος, είτε είναι μαζικός είτε όχι, ως το «κόμμα που απομαζικοποιεί». Ακριβώς γιατί, στο ανώτατο στάδιο του, ο ακροδεξιός λαϊκισμός μπορεί να σημάνει ταυτόχρονα ταξικό και ιμπεριαλιστικό πόλεμο, η αποτροπή της ενοποίησης φιλελεύθερων ή παραδοσιακών συντηρητικών αστικών κομμάτων και Ακροδεξιάς, ή νεοφασιστών/νεοναζι παραγόντων, στη βάση του αντικομμουνισμού, είναι ένα από τα επίδικα της τωρινής αντιφασιστικής πολιτικής της Αριστεράς.

Ασφαλώς, η αντιφασιστική πολιτική δεν μπορεί να σχεδιαστεί αντιγράφοντας τον εικοστό αιώνα. Δεν μπορεί να υπάρξει, όμως, και αγνοώντας τον. Ιδίως η παρακαταθήκη και οι παλινωδίες της Κομμουνιστικής Διεθνούς (με προεξάρχουσα την εγκληματική ανοησία του «σοσιαλφασισμού»...), θυμίζουν ότι ο φασισμός πρέπει να αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη στρατηγική στο πεδίο του κράτους, αλλά και συμπληρωματική, τόσο σε αυτό όσο και στο επίπεδο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας.

Αν ισχύει αυτό, ο αντιφασισμός χρειάζεται να διατηρεί την αυτονομία του ως πολιτική στο πλαίσιο των ταξικών ανταγωνισμών – την ίδια στιγμή που αποτε-

λεί μέρος των αγώνων για την πολιτική εξουσία. Αυτές τις δύο μέριμνες επιχειρεί να συγκεράσει στο επίπεδο της τακτικής η απαίτηση για μεταβατικό πρόγραμμα και εργατική κυβέρνηση που θα το υλοποιήσει.

Η άνοδος και η ύφεση των ανταγωνισμών αυτών – η στιγμή της επίθεσης στη φάση της ανόδου, και των κοινών αμυντικών αγώνων στη φάση της υποχώρησης, αυτήν δηλαδή που διανύουμε σήμερα –, αλλά και το εκάστοτε επίπεδο οργάνωσης της Ακροδεξιάς – είτε έξω (νεοφασισμός) είτε μέσα στο κράτος (μεταφασισμός) –, θέτουν σε κάθε διαφορετική χώρα διαφορετικές απαιτήσεις. Τα διλήμματα, ωστόσο, είναι κοινά. ■

b

- Afonso A. & Rennwald, L.** (2017), "The Far-Right's Leftist Mask". Ανάκτηση: 2019 Ιούνιος. <https://www.jacobinmag.com/2017/03/far-right-ukip-fn-welfare-immigration-working-class-voters/>
- Betz, H.G.** (1994), *Right-Wing Populism in Western Europe*. London: Palgrave Macmillan.
- Bordiga, A.** (1919), "Nella torbida vigilia elettorale", *Ordine Nuovo* 29. Avril. <https://www.marxists.org/italiano/bordiga/1919/4/29-vigilia.htm>
- Buci-Glucksmann, C.** (1979), "State, transition and passive revolution". Στο: *Gramsci and Marxist Theory*, edited by Chantal Mouffe, London, Boston and Henley: Routledge and Keagan Paul, σ. 207-236.
- Châton, G.** (2016), "Taking Anti-totalitarianism seriously: The emergence of the Aronian Circle in the 1970's". Στο: Stephen W. Sawyer, Iain Stewart, *In Search of the liberal moment. Democracy, Anti-totalitarianism and Intellectual Politics in France since 1950*, London: Palgrave, pp.: 17-38.
- Christofferson, M.** (2009), *Les Intellectuels contre la gauche. L'idéologie antitotalitaire en France (1968-1981)*, Paris: Agone.
- d' Eramo, M.** (2013), "Populism and the New Oligarchy", *New Left Review*, July-August. <https://newleftreview.org/issues/1182/articles/marco-deramo-populism-and-the-new-oligarchy>
- Finchelstein, F.** (2017), *From Fascism to Populism in History*. Oakland: University of California Press.
- Furet, F.** (1995), *Le passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Paris: Editions Robert Laffont.
- Furet F., Nolte E.** (2001) [1988], *Fascism and Communism* (preface: Tzvetan Todorov, translated by Katherine Golsan), Lincoln and London: University of Nebraska Press.
- Gramsci, A.** (1977a), *Quaderni del carcere*, τ. 2, VIII Torino: Einaudi.
- Gramsci, A.** (1977b), *Quaderni del carcere* τ. 3, XV, Torino: Einaudi.
- Ignazi, P.** (1996), «From neofascists to post-fascists? The transformation of the MSI into the AN», *West European Politics*, 19: 4, 693–714.
- Ignazi, P.** (2003), *Extreme Right Parties in Western Europe*, New York, Oxford University Press.
- Landa, I.** (2014), "Mass hysteria or a class act?" In: *The Longue Durée of the Far-Right. An International Historical Sociology*, edited by: Richard Saull, Alexander Anievas, Neil Davidson, Adam Fabry, Routledge.
- Lipset, S.** (1960), *Political Man. The social basis of politics*, New York. Doubleday.
- Mayer, N.** (2017), «Les électeurs du Front national (2012-2015)». Στο: *La déconnexion électorale*, ed. Florent Gougou et Vincent Tiberj, Paris: Fondation Jean-Jaurès, pp. 69-76.
- Mosse, G.L.** (1989), "Fascism and the French Revolution", *Journal of Contemporary History* 24: 5–26.
- Mudde, C.** (2000), *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester, Manchester University Press.
- Nolte, E.** (1993). "Between Historical Legend and Revisionism? The Third Reich in the Perspective of 1980". Στο: *Forever in the shadow of Hitler*, trans: James Knowlton and Truett Cates. Atlantic Highlands, N.J.: Humanities Press.
- Perrineau, P.** (1995), "La dynamique du vote Le Pen: le poids du 'gaucholepénisme.'" Στο: *Le vote de crise. L'élection présidentielle de 1995*, ed. P. Perrineau and C. Ysmal, 243–261. Paris: Presses de Sciences Po/Département d'études politiques du Figaro.
- von Beyme, K.** (1988), "Right wing extremism in post war Europe". *West European Politics* 11: 2: 1-18.
- Rosenhaft, E.** (1983), *Beating the Fascists? The German Communists and Political Violence 1929-1933*.

